

Слп – Лисенко, П.С. Словник поліських говорів / П.С.Лисенко. – Киев: Видавництво «Наукова думка», 1974. – 260 с.

Слп-зБ – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979–1982.

СлсБ – Горбач, О. Словник говірки села Бродина / О.Горбач // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів: Вид-ва ЛНУ, 2000. – С. 245– 364.

Слукр – Грінченко, Б.Д. Словарь украинского языка: в 4 т. / Б.Д.Грінченко. – Київ: Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1958 – 1959.

Тсл – Тураўскі слоўнік: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982 – 1987.

Савіцкая І. І. (Мінск)

АГУЛЬНАНАЦЫЯНАЛЬНЫ СЛОЎНІК: ГІСТОРЫКА-САЦЫЯЛЬНЫЯ ПЕРАДУМОВЫ СТВАРЭННЯ

0. Агульнанацыянальны слоўнік – гэта лексікаграфічная праца агульнанацыянальнага маштабу, якая змяшчае ў сабе нацыятворчыя элементы. Цікавасць навукоўцаў да нацыянальнай культуры, “звязаная спачатку з ідэямі рамантызму і паглыбленая разам з развіццём этнаграфіі, дыялекталогіі і фальклору і іншых памежных навук” [6, с. 10], абумовіла этналінгвістычны змест цэлага шэрагу слоўнікаў агульнанацыянальнага маштабу. У пэўны гістарычны і этапны перыяды лексікаграфічныя крыніцы розных народаў сваімі асноўнымі рысамі адлюстроўваюць працэс станаўлення іх нацыянальных моў і адыгрываюць аднолькавую ролю ў фарміраванні іх моўных сістэм, таму, на наш погляд, можна казаць пра агульныя заканамернасці ў гістарычным развіцці нацыянальнай слоўнікавай практыкі.

1. Усходнеславянскімі агульнанацыянальнымі слоўнікамі з’яўляюцца “Слоўнік беларускай мовы” *І.І. Насовіча* (1870), “Словарь живого великорусского языка“ *У.І. Даля* (1-4 т., 1863-1866) і “Словарь української мови” *Б.Д. Грынчэнкі* (1-4 тт., 1907-1909 гг.). Кожны з гэтых слоўнікаў адлюстроўваў карціны матэрыяльнага побыту і духоўнай культуры свайго народа, аднак варта ўлічваць і адрозненні гэтых прац, абумоўленыя “філасофіяй і стылем эпохі, у якую адбываўся працэс утварэння нацыі, спецыфікай сацыяльнай структуры грамадства гэтай нацыі, своеасаблівасцю сістэмы адукацыі на розных этапах гістарычнага развіцця” [1, с. 26], інакш кажучы, асаблівасцямі гісторыка-культурнага працэсу ў краіне.

2. Адносна *беларускай* нацыянальнай лексікаграфіі неабходна заўважыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX ст. у поглядах на беларускую мову не было адзінай думкі: яе лічылі і самастойнай славянскай мовай (С.Б. Ліндэ, М. Максімовіч), і разглядалі яе ў якасці

дыялекта або рускай, або польскай моў (І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі). Праца экспедыцыі 1860-х гг. Геаграфічнага Таварыства ў т.зв. “западнарусском крае”, якая павінна была апісаць “племянныя і побытавыя адрозненні народнасцей заходняга краю, іх колькасныя адносіны, размеркаванне паводле веравызнанняў і ступеней культуры, нарэшце гаспадарчы побыт і ступень матэрыяльнага дабрабыту” [7, с. 213], таксама не спрыяла канчатковаму сцвярджэнню самастойнасці беларускай мовы і ўвогуле беларускай культуры: “дзеячы 1860-х гадоў у заходнім краі так многа гаварылі пра “аб’яднанне”, “абрусенне” і да т.п., так настойвалі на пазбаўленні ад усяго мясцовага, якое нагадвала “польскі” ўплыў, так моцна лічылі польскім усё, што не было падобна да маскоўскага, што мясцовае жыццё стала хавацца ў шкарлупу, і вучоным даследчыкам (асабліва раней чужым краю) з цяжкасцю прыходзілася б вышукваць яго праявы, замест таго, каб бачыць яго адразу ўвачавідкі без канцылярскіх шырмаў” [7, с. 215]. Нягледзячы на гэта, праведзенае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла найбагацейшую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі. Для беларускай мовы такім слоўнікам з’явіўся “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі “Опыта словаря областных наречий”, але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 г. як самастойная праца пад назвай “Словарь белорусского наречия”.

І. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які “сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства” [2, с. 60]. Абапіраючыся на ранейшыя слоўнікавыя распрацоўкі І. Грыгаровіча і С. Мікуцкага, І. Насовіч склаў самы аб’ёмісты паводле колькасці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст., які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі жывога беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. Маштабнасць слоўніка і навуковае апісанне яго рэстру вынікала з пастаўленай перад яго складальнікамі задачы: “въ виду осознанной необходимости иметь подъ руками словарь этого наречія [беларускай мовы – І.С.], между прочимъ и для пониманія важныхъ и любопытныхъ историческихъ актовъ, на немъ писанныхъ” [3, уступнае слова К. Весялоўскага].

Асноўнымі крыніцамі для слоўніка былі ўласныя запісы І.І. Насовіча з жывой народнай мовы, а таксама матэрыялы з яго ж раней складзенага “Алфавитного указателя старинныхъ белорусскихъ словъ”. Акрамя таго, многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў і нешматлікіх тагачасных фальклорных і этнаграфічных выданняў.

Аднак у выніку працы над лексікай аднаго з т. зв. “наречій” І.І. Насовіч дасягнуў значна большай мэты: сабраны слоўны матэрыял зафіксаваў не проста “наречіе”, а самастойную мову, здольную прадуцыраваць адзінкі, прыдатныя для розных камунікатыўных задач. Адметнасць беларускай мовы падкрэслівалася не толькі гістарычным і краязнаўчым каментарам, які надаў слоўніку пэўную гісторыка-культурную вартасць, але і ўласна лінгвістычным аналізам многіх рэестравых адзінак, згодна з якім лексемы або паўсталі адметнымі ў параўнанні з іншымі мовамі, або набылі беларускую фанетычную ці граматычную спецыфіку пры запазычанні. На жаль, сярод усёй разнастайнасці назваў плямёнаў і народнасцей Расійскай імперыі беларусы з цяжкасцю вызначалі сябе як нацыю, як самабытнае славянскае племя з непаўторным гістарычным шляхам і ўнікальнай культурай. І тым больш значнай уяўляецца праца І.І. Насовіча, якая нарэшце пачала адлюстроўваць пачатак нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

3. У *рускай* лексікаграфічнай традыцыі такім слоўнікам можна лічыць “Словарь живого великорусского языка” У.І. Даля (1-4 тт., 1863-1866, больш за 200 тыс. слоў, прычым 80 тыс. слоў сабрана самім складальнікам), які змяшчае “лексічнае багацце рускай мовы ва ўсіх разнавіднасцях яго вуснага (народна-размоўнага, прафесійнага, жаргоннага, дыялектнага, літаратурна-размоўнага і да т.п.) і пісьмовага (кніжна-літаратурнага) маўлення” [4, с.179].

Гэта збор рускай лексікі, пераважна дыялектаў і прафесійных жаргонаў, складзены дылетантам-самавучкам, які неаднаразова заклікаў пісаць як гаворым, не прапаведаваць граматы як выратаванне, заклікаў да поўнага пазбаўлення рускай мовы ад іншамоўных запазычанняў. Слоўнік змяшчае некаторую колькасць недакладнага матэрыялу (аказіянальных слоў), часам грашыць супраць граматыкі, але парадаксальна дакладна перадае як моўныя рэаліі XIX стагоддзя, так і выразнасць існуючых да сёння гаворак.

У сваёй працы У.І. Даль прадставіў народную лексіку ў цеснай сувязі з яе фальклорна-этнаграфічнай асновай: у слоўніку былі адлюстраваны арыгінальныя прыказкі, прымаўкі, загадкі, загаворы, прымхі і народная міфалогія. Імкненне аўтара звярнуць увагу грамадскасці да жывога рускага слова і яго фальклорна-этнаграфічных вытокаў, паказаць “рускі дух” мовы вызначыла этналінгвістычны падыход у слоўніку. У.І. Даль прапануе этнаграфічныя каментарыі да слоўнікавых артыкулаў, сярод рэестравых адзінак слоўніка значную частку складаюць лексемы – тэрміны традыцыйнай духоўнай культуры.

У аспекце нашага даследавання варта зазначыць, што хоць работа У.І. Даля па збіранню рускай лексікі і вялася ім цалкам самастойна, усё ж гэтая праца каардынавалася “Обществом любителей российской словесности” – літаратурна-навуковым таварыствам пры Маскоўскім універсітэце, якое існавала з 1811 па 1930 гг. (з перарывам у 1837-1858 гг.; адроджана ў 1992 г.). У цэнтры ўвагі таварыства, членамі якога з’яўляліся А.Х. Вастокаў, Я.К. Грот, Ф.Ф. Фартунатаў, А.А. Шахматаў, многія пісьменнікі, фалькларысты, гісторыкі, дзеячы тэатра, кампазітары і многія адукаваныя людзі, былі пытанні нармалізацыі рускай мовы, пытанні культуры маўлення, асабліва ўпарадкавання словаўжывання, шляхі развіцця рускай літаратурнай мовы. Таму можна лічыць, што праблемы кампраміснага аб’яднання ў адным слоўніку агульнапрынятай лексікі літаратурнай мовы і лексікі жывых носьбітаў розных губерняў Расіі разглядаліся шырокімі грамадскімі і навуковымі коламі Расіі і адлюстроўвалі культурна-гістарычныя і сацыяльныя патрабаванні часу.

4. Адным з найбольш аўтарытэтных *украінскіх* нацыянальных слоўнікаў можна лічыць “Словарь української мови” Б.Д. Грынчэнкі (1-4 тт., 1907-1909 гг., каля 70 тысяч слоў) – першы фундаментальны слоўнік украінскай мовы, матэрыял для якога збіраўся на працягу многіх год рэдакцыяй часопіса “Киевская старина” і рэдагаваўся Б. Грынчэнкам. Лексічны фонд украінскай мовы прызначаўся як перакладны слоўнік для расіян. На яго ўпарадкаванні аўтар аддаў каля трох гадоў, дапоўніўшы слоўнік сваімі напрацоўкамі. Як і ў “Слоўніку беларускай мовы” І.І. Насовіча, украінскія словы тлумачыліся па-руску (гэта былі часы, калі афіцыйна ўкраінскае слова, як і беларускае, было забаронена ў Расійскай імперыі), і ўкраінская нацыянальная інтэлігенцыя вышуквала любыя спосабы для абыходу ўрадавых абмежаванняў.

Гэты ўкраінска-рускі перакладны слоўнік ахоплівае лексіку ўкраінскай мовы перыяду канца XVIII стагоддзя (ад І. Катлярэўскага) да 1870 г., зрэдку трапляюцца лексемы з твораў украінскіх пісьменнікаў да 90-х гг. XIX стагоддзя. Для рээстравай часткі і ілюстрацыі яе ўжывання слоўнік выкарыстоўвае таксама зборнікі народнай творчасці М. Максімовіча, А. Мятлінскага і іншыя тагачасныя лексікаграфічныя здабыткі (напрыклад, “Опытъ русско-украинского словаря” М. Леўчанкі, 1874 г. і інш.). Да ўкраінскага рээстру падаюцца рускія словы-адпаведнікі (адно або некалькі) або апісальнае тлумачэнне па-руску. Пры шматлікіх лексемах слоўнік падае прыклады ўжывання пэўнага слова ў літаратурнай мове або ў жывым народным маўленні. Акрамя таго, Б. Грынчэнка прытрымліваецца (праўда, не зусім паслядоўна) прынцыпу дакументацыі прадстаўленых слоў, г.зн. пры ілюстрацыях з літаратурных крыніц указвае аўтара, старонку з твора або мясцовасць, у

якой слова было запісана з жывога маўлення. У той жа час слоўнік Б. Грынчэнкі не падае пры ўкраінскіх словах іх стылістычнай характарыстыкі. Да таго ж, амаль трэцюю частку пададзеных рэестравых лексем складаюць вузкаясцовыя дыялектызмы, якія нельга лічыць складнікамі літаратурнай мовы. Тым не менш, слоўнік Б. Грынчэнкі заклаў фундамент тэорыі ўкраінскай лексікаграфіі [5, с. 4] і з'явіўся значным крокам у яе развіцці.

Нельга не адзначыць розніцу ў колькасных і якасных паказчыках нацыянальных усходнеславянскіх слоўнікаў, а таксама ў тэрмінах іх складання і выдання. Самым прадстаўнічым на агульным фоне выглядае Далеў слоўнік – 4 тамы, звыш 200 тысяч адзінак. “Словарь української мови” Б.Д. Грынчэнкі таксама больш прадстаўнічы ў параўнанні з беларускім слоўнікам і па рэестравай колькасці, і па прынцыпах ахопу лексікі (4 тамы, каля 70 тысяч слоў). На жаль, “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча (каля 30 тысяч слоў) хаця храналагічна быў выдадзены раней за ўкраінскі, аднак ахоплівае ў асноўным беларускую дыялектную лексіку таго часу і з’яўляецца самым малаколькасным.

На наш погляд, такая храналагічная і колькасная «разбежка» нацыянальных лексікаграфічных крыніц абумоўліваецца рознымі мэтамі складальнікаў слоўнікаў. Слоўнік Б. Грынчэнкі аказаў каласальны ўплыў на працэс нармалізацыі ўкраінскай літаратурнай мовы ў некалькіх аспектах. Па-першае, па словах самога складальніка, слоўнік з’явіўся “першай ступенню на шляху стварэння *навуковага ўкраінскага слоўніка*” [цыт. па: 8, с. 270] з прычыны наяўнасці ў яго рэестры значнага тэрміналагічнага складніка. Па-другое, змяшчэнне ў адной крыніцы ў якасці рэестравай як усходне-, так і заходнеўкраінскай дыялектнай лексікі спрыяла аб’яднанню агульнаўкраінскіх лексічных сродкаў. Гэта было актуальна на той час для ўкраінскіх грамадскіх колаў, паколькі культурная сталіца перамясцілася ў к. XIX – па. XX стст. з Кіева ў Львоў. Таму слоўнік Б. Грынчэнкі адлюстравваў тэндэнцыю пазбаўлення “галіччыны” і змясціў у асноўным лексіку паўднёва-ўсходняй часткі Украіны. Таксама мінімальнай была колькасць лексем з паўночнай Украіны з мэтай пазбегнуць беларусізмаў. Так у слоўніку выявілася памкненне акрэсліць культурны і моўны цэнтр краіны, а таксама сацыяльна-палітычную накіраванасць грамадства.

Па-трэцяе, як і ў выпадку слоўніка У.І. Даля, над “Словарем української мови” працаваў цэлы калектыў – рэдакцыя “Киевской старины”, – і нават ва ўмовах забароны ўкраінскай мовы (падобна да беларускай сітуацыі) да рэестру слоўніка прыцягваліся цытаты з твораў украінскага пісьменства к. XVIII – XIX стст. і рознагаліновая тэрміналогія, чаго не назіраецца ў слоўніку І.І. Насовіча. Яднае ж

українські і беларускі слоўнікі іх дыялектная аснова і адлюстраванне праяў побытавай і духоўнай народнай культуры.

Слоўнікі У.І. Даля і І.І. Насовіча аб'ядноўвае іх агульнае памкненне паказаць этнічную самабытнасць нацыі, фальклорная аснова рээстру. Аднак для У.І. Даля “жывая” мова – гэта сістэма простанародных, геаграфічна дэцэнтраваных моўных сродкаў, якая з'яўляецца носбітам нацыянальнага духу. Слоўнік жа І.І. Насовіча быў распачаты як “Опыт словаря *областных* наречий” (курсіў наш – І.С.), але ў працэсе складання пераўтварыўся ў “Словарь *белорусского* наречия”. І. Насовіч, змясціўшы назвы міфалагічных і этнаграфічных рэалій у слоўніку, які выдаваўся як строга навуковая праца, такім чынам здзейсніў гістарычна наспелую задачу: “узаконіў” фальклорную духоўную аўтэнтычнасць беларусаў сярод народнасцяў Расійскай імперыі.

Літаратура

1. Германова, Н.Н. Кодификация языковых норм: национально-культурные особенности (постановка проблемы) / Н.Н. Германова // Ежегодные международные чтения памяти кн. Н.С. Трубецкого – 2000 (17-18 апреля 2000 г.) / Под ред. В.Н. Базылева и В.П. Нерознака. – М.: МГЛУ, 2000. – С. 25-26.
2. Гуліцкі, М.Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М.Ф. Гуліцкі. – Мінск: Выш. школа, 1978. – 120 с.
3. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І. Насовіч. – Мінск: Бел. сав. энцыкл., 1983. – 792 с.
4. Николенко, Л.В. Концепция языка в работах В.И. Даля / Л.В. Николенко, Н.А. Николина // В.И. Даль и Общество любителей российской словесности: Сборник. – СПб.: «Златоуст», 2002. – С. 179.
5. Паламарчук, Л.С. Питання тэорыі і практыкі сучаснай украінскай лексікаграфіі / Л.С. Паламарчук // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 3-12.
6. Плотникова, А.А. Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии / А.А. Плотникова. – М.: Изд-во Института славяноведения РАН 2000. – С. 10.
7. Пыпин, А.Н., История русской этнографии. Т. 4: Белоруссия и Сибирь / А.Н. Пыпин. – Мінск: БелЭн, 2005. – 256 с.
8. Русанівський, В.М. Історія украінскай літаратурнай мовы / В.М. Русанівський. – Київ: «АртЕк», 2002. – 424 с.